

Impact Factor – 7.675

ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

**Peer-Reviewed & Refereed Indexed
Multidisciplinary International Research Journal**

December -2021

ISSUE No- (CCCXXV) 325

Democracy & Environment

Chief Editor

Prof. Virag. S.Gawande

Director

Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Editor

Dr. Vijay Bhange

Dept. of English

Bharatiya Mahavidyalaya, Amravati

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

INDEX

Sr. No.	Title of the paper	Author's Name	Page No.
1	Environment and Indian Constitution : An Overview of the Constitutional Provisions	Dr. Dipak Raut	1
2	Libraries Going Green: Sustainable thinking goes beyond	Dr. Rajesh Ganeshrao Bobade / Mr. Rajesh Onkarrao Patil	5
3	Solid Waste Management	Dr Vijay M. Gawande	9
४	लोकशाही शासन व्यवस्थे समोरील पर्यावरण विषयक आव्हाने	डॉ. प्रशांत विद्ये	१२
५	पर्यावरण आणि शाश्वतता तसेच पर्यावरण व्यवस्थापन	डॉ. विलास एस. टाले	१९
६	पर्यावरण संरक्षणाचा अधिकार आणि भारतीय घटना दुरुस्ती : एक अवलोकन	प्रा. विजय रा. ढेंगळे	२२
७	पर्यावरण शास्त्र-एक मानवी वरदान	डॉ. अनिल श्री. खांडेकर	२४
८	पर्यावरण व मानवाधिकार	प्रा. डॉ. अनिल रा. कडू	२७
९	पर्यावरण विषयक प्रदूषणाचे प्रश्न	प्रा. अनुप अ. नांदगावकर	३१
१०	एकविसाव्या शतकातील जैवविविधतेचे संवर्धन	प्रा. प्रविण ना. वानखडे	३४
११	जलसंवर्धन व जलव्यवस्थापन हिच काळाची गरज	डॉ. आशिष दि. काळे	३७
१२	ध्वनीप्रदूषणाचे मानवी जीवनावर होणारे परिणाम	डॉ. प्रदीप पंजाबराव येवले प्रा. लाभेश सा. साबळे	४०
१३	पर्यावरण बदल - मानवी आरोग्यावर होणार परिणाम	डॉ. सचिन जयस्वाल	४३
१४	वातावरणीय किंवा हवामानातील बदल व पृथ्वीच्या तापमानातील वाढ - एक मनुष्यासमोरील मोठे आव्हान	डॉ. योगेश वडतकर	४६
१५	"आर्थिक समृद्धी आणि रोजगार निर्मितीत पर्यटनाची भूमिका" (गडचिरोली जिल्हाच्या विशेष संदर्भात)	डॉ. योगीराज. एस. उरकुडे.	४९
१६	लोकशाही आणि पर्यावरण	डॉ. स्वप्ना लेंडे	५२
१७	भारतीय संविधानातील पर्यावरण विषयक तरतुदीचा जनसामान्यांवर झालेला परिणाम	रविंद्र शंकरराव फटींग	५६
१८	हवामान बदलाचा कृषी व्यवस्थेवर होणारा परिणाम	डॉ. बी. जे. जैन	५९
१९	पर्यावरण संरक्षण व भारतीय संविधान	डॉ. बबिता येवले	६४
२०	पर्यावरण व्यवस्थापन	डॉ. विनोद व्ही. कपिले	६७
२१	कोकणातील पर्यटन विकास प्रक्रीयेतील समस्या	डॉ. गोविंद एम. तिरमनवार	७१
	पर्यावरण आणि राजकारण	प्रा. डॉ. एल. एफ. शिराळे	७५
२२	पर्यावरण आणि विकास	हर्षवर्धन विष्णु रोटें	७९
२३	पर्यावरण संवर्धनात माझा सहभाग	प्रा. डॉ. धर्मेन्द्र तेलगोटे	८२
२४	ओझोन थर व त्याचे मानवी जीवनावर होणारे परिणाम	डॉ. ममता विजयराव पाश्रीकर	८५
२५	पर्यावरण और पर्यटन	डॉ. विभा देशपांडे(चौबे)	८९

कोकणातील पर्यटन विकास प्रक्रीयेतील समस्या

डॉ. गोविंद एम. तिरमनवार

प्राध्यापक आणि इतिहास विभाग प्रमुख,

कै.दत्तात्रय पुसदकर कला महाविद्यालय,

नांदगाव पेठ. जिल्हा. अमरावती, ४४४९०१.(M.S.)

मो. 9405406138 Mail ID. gmtirmanwar@gmail.com

१. प्रास्ताविक

भारताच्या पश्चिम किनाऱ्याला समांतर असलेल्या सह्याद्रीच्या पर्वतरांगेला 'कोकण किनारपट्टीचा प्रदेश' म्हणतात. महाराष्ट्राच्या दक्षिणोत्तर पसरलेल्या सह्याद्री पर्वतरांगेमुळे 'कोकण' हा नैसर्गिक विभाग निर्माण झाला आहे. सह्याद्री पर्वत हा महाराष्ट्राचा कणा आहे. महाराष्ट्राच्या पश्चिमेला अरबी समुद्र आणि पूर्वेला सह्याद्री पर्वत या दरम्यान असलेला प्रदेश प्राचीन काळापासून 'अपरान्त' अथवा 'कोकण' या नावाने ओळखला जातो.^१ कोकणात विविधांगी जीवनाचा प्रत्यय येथील पर्यटनाचा माध्यमातून येतो. महाराष्ट्र हे पर्यटनाच्या दृष्टीने वैभवशाली वारसा असलेले राज्य आहे. प्रदीर्घ ऐतिहासिक परंपरा, समृद्ध सांस्कृतिक वारसा, निसर्गाचा वरदहस्त लाभलेली प्राकृतिक सौंदर्याची स्थळे यामध्ये हे राज्य जागतिक पर्यटन नकाशावर विराजमान झाले आहे. अजंठा, वेरूळ, एलिफंटा सारखी जागतिक किर्तीची लेणी, शिल्पे, पुणे, औरंगाबाद, सातारा, कोल्हापूर यासारखी ऐतिहासिक नगरे येथे आहेत.^२ धार्मिक स्थळांनी या राज्यात जनमनाची पकड घेतली आहे. महाराष्ट्राचा पर्यटन क्षेत्रात विकास होत आहे. परंतु अद्यापही अर्थव्यवस्थेवर परिणाम करणाऱ्या या व्यवसायाकडे पुरेसे लक्ष दिले जात नाही. महाराष्ट्रात पर्यटन विकासाला अजूनही भरपूर वाव आहे. पर्यटन हा अत्याधुनिक असाधारण मानवी आर्थिक व्यवसाय आहे, जरी या व्यवसायाची सुरुवात अगदी साध्या प्रवासापासून झाली असली तरी साध्या या व्यवसायाचे स्वरूप अत्यंत क्लिष्ट बनले असून मानवी जीवनाच्या अनेक अंगांशी आणि त्यानुसार अनेक शास्त्रांशी त्याचा निकटचा संबंध आहे. अशा परिस्थितीत या व्यवसायाची व्याख्या करणे अगदीच कठीण आहे. अगदी सुरुवातीस असे गृहीत धरले जात असे की, 'पर्यटन' म्हणजे माणसाचे त्याच्या नेहमीच्या राहत्या ठिकाणाहून इतरत्र झालेले अल्पकालीन स्थलांतर होय.^३ कोकणातील पर्यटनाचे आर्थिक विकासातील महत्त्व वादातीत आहे. रोजगाराची उपलब्धता, प्रादेशिक आर्थिक समतोल, शेती उद्योगधंदे व इतर व्यवसायांच्या विकासात पर्यटनाचा सहभाग महत्त्वाचा आहे. असे असले तरी अलिकडे ज्या प्रदेशात या व्यवसायाचा अधिक विकास झालेला आहे तेथे त्याचे काही तोटे समाजाला सहन करावे लागत आहेत.

२. संशोधनाचे उद्देश

१. कोकणातील पर्यटन विकास प्रक्रीयेतील समस्यांचा शोध घेणे
२. कोकणातील पर्यटन विकासातील विविध कारणांचा अभ्यास करणे.
३. कोकण पर्यटनाविषयीच्या सांस्कृतिक विकासातील मानवी वर्तनाचा शोध घेणे.
४. आर्थिक दृष्ट्या कोकणातील पर्यटन विकासाला चालना देणे.

३. संशोधनाची गृहितके

१. प्राचीन काळापासून कोकणातील पर्यटन हा मानवी जीवनाचा अविभाज्य भाग बनलेला आहे.
२. मानवी जीवनाच्या बहुतेक क्षेत्रात झपाट्याने घडून येत असल्याने विविध समस्या निर्माण झालेल्या आहेत.
३. रोजगार उपलब्धतेतून पर्यटनाचे आर्थिक विकासातील महत्त्व प्रगटते
४. कोकणाच्या व्यवसायांच्या विकासात पर्यटनाचा सहभाग महत्त्वाचा आहे.

४. पर्यटन विकास प्रक्रीयेतील समस्या

पर्यटन व्यवसायाच्या वाढीबरोबर निर्माण होणाऱ्या आर्थिक समस्या महत्त्वाच्या आहेत. पर्यटन क्षेत्रात पर्यटन वाढीबरोबर काही वस्तूंच्या किमती मोठ्या प्रमाणात वाढतात. या किमती वाढल्यामुळे पर्यटन क्षेत्रातील जीवन जास्त खर्चीक बनते. वस्तूंच्या वाढत्या किमतीबरोबरच पर्यटनक्षेत्रात जागांच्या किमती भरमसाठ वाढतात. जागांची भाडी वाढतात. बांधकाम अधिक महाग होते. काही क्षेत्रात आंतरराष्ट्रीय कंपन्यांचे आर्थिक प्राबल्य वाढते. पर्यटन हा झपाट्याने विकसित होणारा आर्थिक व्यवसाय असून

काही प्रदेशात अर्थव्यवस्था या व्यवसायावर अवलंबून आहे. काही कारणांनी जर या उद्योगाची उधोगती झाली तर त्या प्रदेशाची आर्थिक स्थिती साहजिकच ढासळते.

१) पर्यावरणीय समस्या

कोकणात पर्यटनामुळे जसे पर्यावरणाचे संवर्धन होण्यास मदत होते. तसेच पर्यावरणाचे अवमूल्यन होऊन काही समस्या निर्माण होतात. पर्यटन स्थळांतील नैसर्गिक सृष्टीसौंदर्याला पर्यटकांमुळे हानी पोहोचते.^४ अभयारण्ये राष्ट्रीय उद्यानातील पशुपक्षांना धोका निर्माण होतो. कोकणात पर्यटकांनी टाकून दिलेल्या कचर्यामुळे नैसर्गिक स्थाने दुषित होतात. कोकणात किनाऱ्यावरील पुढण, पर्वतक्षेत्रातील नैसर्गिक स्थाने, थंड हवेची ठिकाणे, हिमक्षेत्रे, गरम पाण्याच्या झऱ्यांची ठिकाणे यांचे प्रदुषण होते. पर्यटकांच्या वाहनांमुळे वातावरणाचे प्रदुषण होते. मोठ्या संख्येने येणाऱ्या पर्यटकांमुळे पाण्याचे एक सर्वसामान्य समस्या बनली आहे. या समस्येची वेळीच दखल घेऊन पर्यटन प्रदुषण हो व्यवसायाचे सुयोग्य नियोजन केले नाही तर अनेक देशातील भरभराटीला आलेला हा व्यवसाय बंद पडण्याची शक्यता आहे.

२) सामाजिक व सांस्कृतिक

कोकणात सामाजिक व सांस्कृतिक क्षेत्रात पर्यटन विकासाबरोबरच अनेक समस्या निर्माण होत आहेत. या व्यवसायात काही तांत्रिक अनुभवी, कुशल कामगार, स्थानिक उपलब्ध नसल्याने इतर देशातून येतात. उदा. महाराष्ट्रातील हॉटेल उद्योगातील उडपी, कर्नाटकातून आलेले कामगार यांमुळे काही वेळा सामाजिक तणाव निर्माण होतात. सातत्याने मोठ्या प्रमाणावर येणाऱ्या परकीय पर्यटकांमुळे पर्यटन क्षेत्रात सांस्कृतिक दृष्ट्या अनेक समस्या निर्माण होतात.^५ बाहेरून येणाऱ्या पर्यटकांना स्थानिक, सामाजिक, सांस्कृतिक परंपरा माहिती नसल्याने सुद्धा काही वेळा चिंताजनक परिस्थिती निर्माण होते. पर्यटनाचा फार मोठा दुष्परिणाम गोव्यातील सामाजिक, सांस्कृतिक परिस्थितीवर झाला आहे. गोव्या प्रमाणेच नेपाळ व इतरत्र गेल्या दशकात मोठ्या प्रमाणावर आलेल्या 'हिप्पी' पर्यटकांमुळे सामाजिक, सांस्कृतिक व नैतिक मूल्यांचे अवमूल्यन झालेले आहे. व्हिएतनाम, कंबोडिया, थायलंड इत्यादी आग्नेय आशियायी देशात सामाजिक मूल्ये घसरली आहेत. कपड्यांची फैशन बदलली आहे. एवढेच नव्हे तर काही देशांत एड्ससारख्या भयंकर रोगाचा झपाट्याने प्रसार होत आहे. बाल कामगार, बाल वेश्या यासारख्या समाज विध्वंसक प्रवृत्ती वाढू लागल्या आहेत. श्रीमंत पर्यटक देशातील मोल्यवान, प्राचीन मूर्ती व इतर कलाकुसरीच्या वस्तु गैरमागाने आपल्याबरोबर परदेशी नेण्याचा प्रयत्न विध्वंसक प्रवृत्ती वाढू लागल्या आहेत.^६ श्रीमंत पर्यटक देशातील चीन मूर्ती व इतर कलाकुसरीच्या वस्तु गैरमागाने आपल्याबरोबर परदेशी नेण्याचा प्रयत्न करतात. काही पर्यटक मादक पदार्थांचा अवैध व्यापारही करतात.

३) मागास, निरक्षर व स्त्रियांचे प्रमाण

कोकणातील पर्यटन व्यवसायात गुंतलेल्या व्यावसायिकांमध्ये ७५ टक्के व्यावसायिक हे मागास प्रवर्गातील असून शिक्षणाचे अल्पप्रमाण आहे. निरक्षर २५ टक्के आहेत. पर्यटन व्यवसायात स्त्रियांचे प्रमाण ११.५ टक्के आहे. याचा अर्थ व्यावसायिक म्हणून पुरुषांच्या व त्यापेक्षा स्त्रियांच्या समस्या अधिक तीव्र स्वरूपाच्या आहेत. उदरनिर्वाह, कौटुंबिक जबाबदारी, शिक्षणासाठी होणारा खर्च यामुळे महिलांना अधिक आव्हानांना तोंड देत हा व्यवसाय करावा लागतो.^७

४) पर्यटनासोबत शेती व दुय्यम व्यवसाय -

कोकणातील अभ्यास क्षेत्रातील सर्वच पर्यटनव्यवसायिकांकडे शेजमीन आहे. शेती, नोकरी, मासेमारी, मजूरी आणि इतर व्यवसायाचे स्वल्प हंगामी असल्यामुळे इतर व्यवसायांचा आधार घेतात. धार्मिक, ऐतिहासिक दृष्टीने पर्यटन केले जात इतर व्यवसायांचा आधार घेतात. धार्मिक, ऐतिहासिक दृष्टीने पर्यटन केले जात असल्यामुळे पुरेसा खर्च पर्यटक करत नाही. यामुळे पुरेसे उत्पन्न सुद्धा व्यावसायिकांना प्राप्त होत नाही.^८

५) स्थानिक व प्रादेशिक पर्यटकांचे प्रमाण अधिक

कोकणात येणारे पर्यटक हे राज्याच्या विविध भागातील म्हणजेच स्थानिक स्वरूपाचे आहेत. राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पर्यटकांचे प्रमाण अल्प आहे. यामुळे स्थानिक लोकांची पर्यटन स्थळांच्या ठिकाणी असलेल्या सुविधांचा वापर कमी प्रमाणात करण्याची प्रवृत्ती दिसते.^९ उदा. आंतरराष्ट्रीय पर्यटक घोडागाडीचा आस्वाद घेतात तर स्थानिक पायी चालतात. याचा परिणाम व्यावसायिकांवर होतो.

६) मुलभूत सुविधांची कमतरता

पर्यटन व्यवसायाच्या विकासासाठी पर्यटन व्यावसायिकांना मुलभूत सुविधांचा पुरवठा करणे आवश्यक आहे. रस्ते, रेल्वे, हवाईमार्ग, हॉटेल व निवास, चित्रपटगृहे, नाट्यगृहे, स्वच्छताविषयक सुविधा, संरक्षण, वैद्यकीय सुविधा, पार्कींग, बँका व विमा सुविधा संदेश वहन यांची कमतरता आहे. याचा परिणाम पर्यटन व्यवसायावर होतो.^{१०} कोकण विभाग या सुविधा अल्प प्रमाणात उपलब्ध आहेत. सुरक्षा व्यवस्था व संरक्षण तर कुठेही आढळत नाही. यामुळे अनेक पर्यटकांना आपले प्राण गमवावे लागले. याचा विपरित परिणाम या व्यवसायावर होतो.

७) अपूरी रोजगार निर्मिती -

कोकणातील पर्यटन व्यवसायात रोजगार निर्मिती पुरेशा प्रमाणात झालेली नाही. पर्यटन व्यवसायातील शिक्षण व प्रशिक्षणाच्या सुविधा कोठेही उपलब्ध झाल्या नाहीत. यामुळे तांत्रिक ज्ञानाचा अभाव व्यावसायिकांमध्ये दिसून येतो. पर्यटन व्यवसाय हंगामी स्वरूपाचे रोजगार सर्वाधिक प्रमाणात निर्माण करतो.^{११} यामुळे विशिष्ट हंगाम संपल्यानंतर अर्धरोजगारी किंवा बेकार रहावे लागते. अकुशल व्यावसायिकांचे प्रमाण अधिक आहे. अलिकडच्या काळात रोजगाराच्या संधीत घट होत आहे.

८) स्वयंसेवी संस्थांचा वाढता हस्तक्षेप -

अलिकडच्या काळात स्वयंसेवी संस्था पर्यटकांना पर्यटन स्थळांची अचूक माहिती, प्रवास मार्गाची माहिती, प्रवासी तिकीटे, विम्याची सुविधा, निवास व भोजन व्यवस्था विधा पुरवितात. यामुळे या संस्थांचा हस्तक्षेप वाढत आहे. याचा परिणाम पर्यटन व्यावसायिकांवर होत असल्याचे आढळून आले आहे. स्वयंसेवी संस्थांचे प्रतिनिधी आणि व्यावसायिक यांच्यात स्पर्धा दिसून येते.

९) उत्पन्नाच्या प्राप्तीतील अनियमितता- पर्यटन व्यावसायिकांना मिळणारे उत्पन्न हंगामानुसार कमी-अधिक होते. उत्पन्न प्राप्तीत नियमनपणा व सातत्य नमत पर्यटकांच्या खर्च करण्याच्या प्राप्तीत नियमितपणा व सातत्य नसते. पर्यटकांच्या खर्च करण्याच्या प्रवृत्तीवर व्यावसायिकांचे उत्पन्न अवलंबून आहे. कोकणातील १० टक्के व्यावसायिकांना या व्यावसायापासून पुरेसे, नियमित उत्पन्न प्राप्त होत नाही. याचा परिणाम व्यावसायाच्या विस्तारीकरणावर होतो.

१०) भांडवल उभारणी

पर्यटन व्यवसाय खरे तर रोख स्वरूपात उत्पन्न मिळवून देणारा व्यवसाय समजला जातो. मात्र पर्यटन व्यवसायासाठी भांडवल पुरवठा करणाऱ्या संस्थांची कमतरता दिसून आली. बँका व वित्त संस्थाकडून केली जाणारी भांडवल उभारणी ४४.२ टक्के असून सावकार मित्र, नातेवाईक यांच्याकडून घेतलेल्या भांडवलाचे प्रमाण ५५.८ टक्के इतके आहे. याचाच अर्थ या व्यवसायाला भांडवलाची उभारणी ही एक महत्त्वाची समस्या आहे.

११) उत्पन्नातील घट

कोकण विभागातील पर्यटन व्यवसायामुळे उत्पन्नात घट झाल्याचे नमुना ७८ (९.६ टक्के) व्यावसायिकांनी स्पष्ट केले. व्यवसायातील चढ-उतार, अल्प मगाणी, पर्यटन व्यवसायात आधुनिकीकरणाचा अभाव, किंमतवाढ-उत्पादन खर्चात वाढ. आधुनिक उत्पादन तंत्राचा अभाव यामुळे उत्पन्नात घट होत असल्याचे आढळून येते.

१२) स्थलांतर

कोकण विभागातून विशेषतः सिंधुदुर्ग, रत्नागिरी या जिल्ह्यातून रोजगारासाठी ठाणे, मुंबई या ठिकाणी स्थलांतर होत आहे. याचा परिणाम पर्यटन व्यवसायावर होत आहे. पर्यटकांचे प्रमाण हळूहळू कमी होवू लागले आहे.

१३) स्थानिक-बाहेरचे (घाटावरचे) असा भेदभाव

कोकणातील पालघर, ठाणे, मुंबई शहर, मुंबई उपनगर, रायगड, रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग या सात जिल्ह्यात स्थानिक व बाहेरचे (घाटावरचे) असा भेदभाव कोकणवासीय जनता करते. यामुळे प्रादेशिक वाद निर्माण होतो. याचा परिणाम पर्यटन व्यवसायावर होतो. कोकणातील लोक जेव्हा पर्यटनाच्या उद्देशाने नाशिक, पुणे, शिर्डी, शेगाव, वेरूळ-अजिंठा आणि कोकण वगळून इतर प्रदेशात जातात तेव्हा तेथील स्थानिक लोक कोणताही भेदभाव करत नाही. मात्र कोकणातील लोक असा प्रखर भेदभाव करतात. यामुळे पर्यटन व्यवसायावर विपरित परिणाम होत आहे.

१४) लैंगिक पर्यटकांची समस्या -

आजच्या काळात वाढता चंगळवाद आणि पाश्चात्य संस्कृतीचे अनुकरण यामुळे लैंगिक पर्यटन ही एक समस्या निर्माण झाली आहे. अनेक लोकांचा उद्देश शारीरिक व लैंगिक सुख मिळवणे हा असतो. यामुळे वेश्या व्यवसाय आणि एड्स सारख्या आजाराचा फैलाव या समस्या निर्माण होत आहेत. लैंगिक सुखातून नवीन जीवांची उत्पत्ती होते व जन्माला येण्यापूर्वीच त्याला मारल जाते,

१५) पर्यटन व्यवसायापुढील समस्या -

पर्यटन व्यवसायासाठी वाहतूक साधनांचा अभाव १२.२ टक्के रस्त्यांचा दर्जा १२.६ टक्के महागड्या सेवा १३.७ टक्के अल्प स्वच्छता १७.५ टक्के दळणवळण साधनांची कमतरता २०.५ टक्के सुरक्षा अधिकाऱ्यांची कमतरता १०.७ टक्के पुरेसे संरक्षण नाही ७.० टक्के अप्रशिक्षित व्यावसायिक ५.८ टक्के या समस्या कोकण विभागातील व्यावसायिकांनी मांडल्या आहेत. सांरांश कोकणातील पर्यटन व्यवसायाचा अभ्यास केला असता महाराष्ट्रातील- सर्वाधिक पर्यटनाचा बारसा कोकणाला मिळाला आहे. कोकणातील पर्यटन व्यवसायात समुद्र किनारे, गड-किल्ले, नागमोडी वळण असलेले चिचोळे रस्ते, पर्वत, ग्रामीण भागातील लोकजीवन व विचारधारा हे महत्त्वाची भूमिका बजावतात. आर्थिक, सामाजिक विकासात पर्यटनाचे योगदान महत्त्वाचे आहे.^{१२} असे असले तरी पर्यटन व्यवसायापुढे पर्यावरण, सामाजिक, आर्थिक-राजकीय समस्या आहेत. व्यावसायिकांना काही प्रमाणात या समस्यांना सामोरे जावे लागते. विशिष्ट परिस्थितीत या समस्या कमी अधिक दिसून येतात. या समस्या कमी करण्यासाठी प्रभावी उपाययोजनांचा अवलंब केल्यास पर्यटन व्यवसायाची भरभराट होईल.

संदर्भ ग्रंथाची यादी

१. सवदी ए.बी. (ऑक्टोबर २०१०), 'द मेगा स्टेट महाराष्ट्र', निराली प्रकाशन, पुणे. पृ. २४४.
२. किता. पृ. २७५.
३. कृषी व ग्रामीण पर्यटन महासंघ मर्यादित (मार्ट) महाराष्ट्र राज्य कृषी व ग्रामीण पर्यटन सहकारी महासंघ (मार्ट), पुणे. पृ.१४.
४. कृषी व ग्रामीण पर्यटन मार्गदर्शिका (दुसरी आवृत्ती), तावेर पांडुरंग, कृषी पर्यटन विकास संस्था, बारामती (पुणे) पृ. १०८.
५. खतीब के. ए. (२०१०), 'पर्यटन भूगोल' मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे 'प्रवास तंत्र आणि मंत्र, राजहंस प्रकाशन, पृ. २१४.
५. घाणेकर प्र. के. (डिसेंबर २०१२), 'कोकणातील पर्यटन स्नेहल प्रकाशन, पृ. ९.
६. घाणेकर प्र. के. (एप्रिल २००७), 'भटकंती रायगड जिल्ह्याची स्नेहल १०. प्रकाशन, पुणे पृ. ३८.
७. पाचारणे शिवाजी व इतर (२०१४). पर्यटन भूगोल', अथर्व प्रकाशन, पुणे १२. पाटील नि.ग. (जानेवारी २०१३), 'किल्ले महाराष्ट्र
कोकण विभाग, सुमेरू प्रकाशन, डोंबिवली- ठाणे पृ. ३१२.
८. Akshay Kumar (1997). "Touris Management. Common wealth Publication, New Delhi, P.३१२.
९. झा.एस.एस. (१९९५), टुरिझम मार्केटींग, हिमालया पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई
१०. घाणेकर प्र. के., पूर्वोक्त. पृ. २८.
११. शिंदे सुनिता (२०१३), 'पर्यटन भूगोल', एज्युकेशनल पब्लिशर्स, औरंगाबाद. पृ. ८७.
१२. डॉ. नागतोडे, प्रा. पारधी, (२००६), 'कृषी भूगोल', पर्यटन भूगोल, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, ठाणे, २००६ पृ. ४२.